

KOVÁCS TAMÁS¹

Miért nem tudunk közösen emlékezni? A holokaustt nem emlékezete Magyarországon, 1945–1990

*Why can we not remember together? The lack of
memory of the Holocaust in Hungary, 1945–1990*

Absztrakt

A tanulmány arra keresi a választ, hogy a második világháború után miként viszonyultak Magyarországon a holokaustt áldozataira való emlékezéshez. Röviden bemutatja, hogy a hazatérő zsidókat milyen politikai és társadalmi környezet várta, valamint hogy milyen utak álltak a túlélők előtt. Az áldozatokra való emlékezés megmaradt zsidó ügynek, a Rákosi-korszakban szinte tilos volt. A Kádár-korszakban, az arra oly jellemző módon, a rendszer valamit engedett, de alapvetően igyekezett kordában tartani az emlékezés módját és mértékét. A rendszerváltás után közel egy évtizednek kellett eltelnie, hogy az állam kijelöljön egy emléknapot a holokaustt magyarországi áldozatainak emlékére, és elkezdje lebontani a témát körülvevő képzeletbeli falat.

Kulcsszavak: holokaustt, zsidóság, emlékezetpolitika, közösségi emlékezet

Abstract

The study examines the attitude towards commemorating the victims of the Holocaust in Hungary after World War II. It briefly presents the political and social environment that awaited the returning Jews, as well as the potential paths faced by the survivors. However, commemorating the victims remained a Jewish matter, and it was practically prohibited during the Rákosi era. In a manner so typical of the Kádár era, the system allowed some form of commemoration, but fundamentally tried to keep the method and extent of remembrance under control. Almost a decade had to pass after the regime change for the state to designate a memorial day to commemorate the victims of the Holocaust in Hungary and to start tearing down the imaginary wall surrounding the topic.

Keywords: Holocaust, jewry, memory politics, collective memory

¹ Egyetemi docens, tanszékvezető, Nemzeti Közszerológiai Egyetem Rendészettudományi Kar Rendészettelméleti- és történeti Tanszék.

1945. január 27-e pont szombati napra esett. Egy hagyománytisztelő zsidó családban napközben még tart a sábesz, ami aztán este a hávdálalal megy ki. De 1945-ben ez a nap nem egy békés, nyugodt és szeretetteljes sábesz volt. A második világháború utolsó évébe lépett. Tartott még Budapest ostroma, Nyugat-Magyarországon pedig tombolt a nyilas terror. Ugyanezen a napon érték el a Vörös Hadsereg egységei az auschwitz–birkenau koncentrációs tábor, felszabadítva a táborban hagyott, nagyságrendileg hétezer beteg és legyengült foglyot. Az 1944 tavaszán és nyarán ide deportált négyszáznegyvenezer magyar zsidó körülbelül 80 százalékát azonnal gázkamrába küldték. Szintén január 27-én Balf mellett egy tanyán magyar keretlegények agyonverték Szerb Antal író. Mire befejeződött, hozzávetőlegesen ötszázötvenezer magyar ajkú zsidó lett a holokauszt áldozata. Voltak, akik haza sem tértek szülőföldjükre, hanem a tengeren túl vagy Palesztinában kerestek és találtak új otthonra. Bár a magyar társadalom talán bízott benne, de nem volt rá nagyhatalmi akarat, hogy vesztesként meg tudja tartani az 1938 és 1941 között visszacsatolt területeket, vagy csak azok egy részét akár. Ugyanakkor ezeken a területeken – pontosan a holokauszt következményeként – csökkent a magyar anyanyelvű lakosság aránya, hiszen a zsidóság asszimilációja szinte példátlan volt Európában, s így az elhurcolt zsidóság magyar anyanyelvű és nemzeti identitású volt.

Ha Magyarországra fókuszálunk, akkor látni kell, hogy Budapest és a vidéki Magyarország helyzete és állapota teljesen más volt. Az 1944. tavaszi–nyári deportálások után a vidék, ahogy a korabeli német jelentésekben fogalmaztak, „judenfrei” (zsidómentes) lett. Ezzel szemben a fővárosban 1944–1945 fordulóján gettó(k) működtek, illetve hamis papírokkal is sokan bujkáltak Budapesten. A háború európai befejezése után – ahogyan fentebb írtam – az úgynevezett trianoni Magyarország területéről deportált, vagy munkaszolgálatra elhurcolt zsidóknak is dönteniük kellett, hogy hazatérnek-e az itthoni (anyagi és jogi) bizonytalanságba, vagy külföldön próbálnak új életet – lényegében a nulláról indulva –, tudva, hogy jogi státuszuk, általános helyzetük teljesen bizonytalan és kiszámíthatatlan.²

Közismert tény, hogy a második világháború alatt a magyar vagyron 40 százaléka elpusztult, az ország háborús embervesztése is hatalmas

² Erdei 2004; Lénárt 2015.

volt, amely a különböző számítások és becslések alapján mintegy kilencszázezer fő, de akár az egymilliót is elérhette. Ezen veszteségen belül a holokauszt áldozatai – a gázkamrában megöltek, a nyilas terror, a munkaszolgálat, illetve a kényszermunka következtében elhunytak – száma nagyságrendileg félmillióra tehető.³ Vagyis kijelenthető, hogy az összes magyar háborús emberveszteség jelentékeny számban és mértékben a holokauszt áldozata volt.

A hazatérők – jó esetben – vissza tudták szerezni egykori ingatlanjukat, de ingóságait tekintve már általában nem voltak ennyire szerencsések. Erősen vegyesnek mondható az is, hogy a szomszédok mellett a helyi közigazgatás hivatalnokai hogyan fogadták a hazaszállingózó embereket. Sokan ekkor, ezekben a hónapokban szembesültek azzal a rideg ténnyel (vagy ekkor tudták meg pontosabban), hogy családtagjaik elpusztultak a Harmadik Birodalom valamelyik koncentrációs táborában, vagy munkaszolgálat, kényszermunka során, esetleg a Dunába lőtték őket. Ugyanakkor sokan reménykedtek, hogy talán valamelyik vöröskeresztes listán fel fog tűnni az eltűnt testvér, férj, feleség vagy szülő neve.⁴

Természetesen a háború alatt működő propaganda hatása, amely egyenlőség jelet tett a „zsidó” és a „bolsevik”/„kommunista” szavak közé, nem múlt el nyomtalanul. Maga a háború önmagában is dehumanizálta a társadalmat, és 1944 végén egyre többen tették fel a kérdést: Mi lesz akkor, ha a zsidók visszajönnek? Netán bosszút fognak állni?

Ugyanakkor a magyar társadalomban csakhamar úrrá lett az az érzés, hogy mindenki szenvedett, nem csupán egyes társadalmi vagy vallási csoportok. Ezen érzés alapjait az 1944 nyarától 1945. április elejéig tartó bombázások, borzalmas harcok és a német megszállókat felváltó szovjet megszállókról szerzett tapasztalatok adták. Így a háború után lényegében az egész magyar társadalom áldozatnak tartotta magát, s természetesen minden magyar családnak is megvolt a maga vesztesége, a maga szerencsétlensége. Ehhez jött 1945 különösen száraz nyara, a rossz termés, valamint elkezdődött az egykor stabil fizetőeszköz, a pengő inflációja, s az láthatóan gyorsuló ütemben nőtt. Mindezekkel párhuzamosan a magyar társadalomnak az ügyben érintett

³ Stark 1995.

⁴ Karády 2002.

zöme – s talán környezetük is – azt is természetesnek, talán egyenesen jogszerűnek tartotta, hogy az 1939-től így vagy úgy megszerzett zsidó vagyontárgyakat megtarthassa. Ugyanakkor a magyar társadalomban széles körben ismert volt, hogy a Moszkvából hazatérő kommunista vezetők többsége zsidó származású, amely sokakban mintha még meg is erősítette volna a háborús propaganda igaz voltát. Az már kevésbé ütötte át ezt az „üvegplafont”, hogy ezek az emberek megtagadták, elhagyták vallásukat, hiszen lelkükben hívő kommunisták lettek. Számukra az egyházak üldözése magától értetődő feladat volt, nem tettek különbséget a felekezetek között. Csak utalok rá, hogy nemcsak maga Sztálin, hanem a (mindenkori) szovjet vezetés egy jelentékeny része is erősen antiszemita volt. S bár 1949 után az anticionista szó hivatalosan az izraeli imperializmus leírására és elítélésre szolgált, de természetesen mindenki értette a szó valódi, ha úgy tetszik, igazi jelentéstartalmát.⁵

Összefoglalva szomorúan azt kell megállapítanunk, hogy 1945 nyarán – vagyis közvetlenül a háború utáni hetekben, hónapokban – csekély esély mutatkozott arra, hogy a holokauszt áldozataira a magyar társadalom egésze őszinte részvétellel emlékezzen. Sőt: hamar elterjedt az a bonmot is, miszerint „többen jöttek vissza, mint amennyit elvittek”. Alig fél évvel a német csapatok feltétel nélküli kapitulálása után, 1945 novemberében Kaposváron már antiszemita röplapok jelentek meg.

Az átmenet időszaka (1946–1949)

Az 1946 és 1949 közötti időszak sokak számára a reményt és az újrakezdést jelentette. Természetesen ezek a szavak, vagyis a remény és az újrakezdés, mást jelenthettek az egyes embereknél, illetve társadalmi csoportoknál. A táborkból és munkaszolgálatból hazatért zsidók többsége hamar megértette, hogy a korábbi, háború előtti életét nem lesz könnyű folytatni, sok szempontból pedig talán nem is lehet. A szovjet megszállás alá került országban jól érezhető volt a Kommunista Párt informális ereje, még akkor is, ha az első választást a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt nyerte meg. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése, amelyben a Szovjetuniónak döntő szava volt, egy-

⁵ Gereben 2000.

értelműen a Kommunista Pártot és a Szovjetunió szerepét erősítette a magyar belpolitikában is.

Ugyanakkor a magyar–zsidó együttélés, különösen a holokauszttal való (mélyebb) szembenézés továbbra is elmaradni látszott. Ugyan Bibó István megírta híres esszéjét a „zsidókérdés”-ről,⁶ nemkülönben a *Haladás* című újság hasábjain is igyekeztek feldolgozni a témát, de ezek inkább értelmiségi diskurzusok voltak, mintsem széles társadalmi viták.⁷ A háborút követő iszonyú nyomorúság időszakában – a szovjetek zabrlásai és tömeges nemi erőszaktetele, a hiperinfláció, a háborús pusztítások okozta vagyronvesztés (a nemzeti vagyron 40 százalékal), a több százezer polgári lakos elhurcolása a „málenkij robotra” és a Gulagra – mindenkinek megvolt a maga baja. Ráadásul más áldozati csoportok is megjelentek: a határon túlról menekült magyarok, a Felvidékről kitelepítettek, a B-listázások érintettjei és még sokan mások – mellettük a korábban megbélyegzett, kitzasztott zsidóság hazatérésének kérdése nem válhatott össznemzeti ügygé. Ráadásul a kollektív üldözés sem szünetelt, csak ezúttal a „németnek” nyilvánított magyarokra sújtott le: a svábok üldözését már a szovjet hatóságok kezdték el, majd a potsdami konferencia határozatainak szellemében, az új magyar kormányzat döntései alapján lezajlott a kitelepítésük is.

1945 tavasza és nyara a kijózanodás időszaka volt. A Vörös Hadsereg nem tett különbséget a magyar állampolgárok között: épp úgy elkonzfiskált zsidó tulajdonban lévő vagyonelemeket, mint például egyházi vagy arisztokrata tulajdonban lévőket. A zsidó származású munkaszolgálatosokat épp ugyanolyan, a Vörös Hadsereg ellen harcoló katonának tekintették, mint bármelyik magyar honvédet. Természetesen hamar eljutottak Magyarországra azok a hírek is, amelyek a zsidóktól elvett értékeket szállító, nyugatra küldött úgynevezett „aranyvonat” sorsáról, vagyis annak kifosztásáról szóltak.

Kérdésként megfogalmazhatjuk, hogy vajon közvetlenül a háború után milyen volt, avagy milyennek ígérkezett a deportálásból és munkaszolgálatból hazatért zsidók társadalmi reintegrációja? Hogyan viszonyultak a kormányzat és az egyes pártok a „zsidókérdés”-hez? Hogy élte meg mindezt a háborút túlélő zsidóság?

⁶ Bibó 2001.

⁷ Monori 2004.

A sajnálat megjelenése mellett szembe kell néznünk azzal, hogy az antiszemitizmus nemhogy nem tűnt el, hanem egészen nyílt formákban jelent meg. Jelen tudásunk szerint a jelzett időszakban Magyarországon legalább kétszázötven olyan kriminális esemény történt, ahol az antiszemitizmus bizonyosan, de legalábbis erősen feltételezhetően a kiváltó okok között szerepelt. Ezek közül tizenhat településen történtek olyan események (egy vagy több alkalommal, összesen huszonegy esetben), amikor a konfliktus csoportos bűncselekményhez, szélesebb körű vagy súlyosabb következményű atrocitáshoz (gyilkosság, bántalmazás, rablás, jelentős anyagi kárral járó pusztítás) vezetett. Ezek közül is kiemelkedő volt a kunmadarasi (1946. május 20–21.) és miskolci (1946. július 29. – augusztus 1.) pogrom, ahol számos ártatlanul megvádolt zsidót meg is gyilkolt a feldühödött tömeg.⁸ A vérvád mellett számos esetben a tömeg az „ügyeskedők” és a „feketézők” ellen akart fellépni. Ugyanakkor lássuk be: a politika, pontosabban a Kommunista Párt az amúgy is nehéz gazdasági helyzetben kifejezetten élt a bűnbakkreálás jól bevált és sajnos mindig működő módszerével, mind a már említett kunmadarasi és miskolc–diósgyőri pogrom esetében is, de vélhetően más alkalmakkor is.

A nem nyugvó, sőt időnként kifejezetten felkorbácsolt kedélyek a magyarországi zsidóság soraiban sokakban elindította azt a gondolatot, hogy Magyarországot elhagyva Palesztinába, illetve 1948 után Izrael Államba alijázzanak.⁹ Ezek az emberek 1945 előtt nem voltak feltétlenül a szó klasszikus értelmében cionisták, de a háborús traumák és nem utolsósorban a háború után tapasztalt antiszemitizmus sokakban felerősítette azt a gondolatot, hogy ne szülővárosukba, korábbi lakhelyükre térjenek vissza. Egyszerűen nem óhajtottak naponta az utcán találkozni azokkal, akik egy-két évvel korábban megszerezték ingó és/vagy ingatlan vagyonukat. A holokauszt következményeként egész Európában, s így Magyarországon is népszerűvé vált a gondolat, hogy a zsidókat csak a zsidók tudják megvédeni, méghozzá egy zsidó államban. Szintén – főleg európai relációban is – sokan komolyan azt gondolták, hogy el kell hagyni az öreg kontinenst, és valahol messze, máshol,

⁸ Pelle 1996.

⁹ Szűcs 2021.

egy másik földrészen kell új életet kezdeni, legyen az Észak-Amerika, Ausztrália vagy éppen Dél-Amerika.

Érdemes rögzíteni, hogy lényegében 1967-ig folyamatos volt az alijázás, még ha természetesen ebben is voltak hullámhegyek- és völgyek.¹⁰ A pontos kivándorlási adatokat két okból is nehéz modellezni. Egyrészt, sokan illegálisan alijáztak, másrészt pedig az Izraelbe érkező magyar ajkú zsidók nem csak és kizárólag Magyarországról érkezhettek. 1948 utáni kommunista vezetés nem támogatta a magyar zsidók tömeges Izraelbe vándorlását, de így is minden évben néhány száz, vagy esetleg néhány ezer magyarországi zsidó ki tudott vándorolni Izraelbe.¹¹ Kivételesen az 1956-os esztendő, amikor újfent tömegesnek volt mondható a magyarországi zsidóság disszidálása, illetve alijázása.¹² Mindez értelem-szerűen azt is jelentette, hogy összességében tízezres nagyságrendben hagyták el szűkebb pátriájukat, illetve Magyarországot olyanok, akik emlékezni és emlékeztetni tudtak volna a holokauszt szörnyűségeire.

Az alija kapcsán érdemes – természetesen csak röviden – utalni arra, hogy a kommunista befolyás, pontosabban vezetés alatt álló államvédelem értelem-szerűen a különböző zsidó szervezeteket is lényegében ellenségként kezelte, már a kezdetekben is gyanúsnek tartotta. Ezt csak erősítette – nem meglepő módon –, hogy Budapesten amerikai zsidó segélyszervezetek is működtek, akik nyilvánvalóan kapcsolatban voltak a magyar zsidó szervezetekkel. Az állami, illetve Pártkontroll folyamatosan erősödött, így 1948-ban az Államvédelmi Osztály nemcsak pontos névjegyzékkel bírt az egyes helyi cionista csoportokról, de azt is prioritálta, hogy kik tagjai a Magyar Kommunista Pártnak (később: Dolgozók Pártja).¹³ Ne feledjük: 1948 őszén Ilja Ehrenburg megírta hírhedt cikkét a *Pravdában* az anticionizmusról mint új veszélyről. Magyarországon pedig a Cionista Szövetség 1948-ban, szigorúan „önkéntes alapon”, megszűnt. A magyar államvédelmet azonban ez a tény nem gátol-

¹⁰ Az ún. „hatnapos háború” után a szocialista blokk országai – a Szovjetunió nyomására – megszakították diplomáciai kapcsolataikat Izrael Állammal. Ettől függetlenül azonban, még ha kis számban is, de továbbra is folytatódott az alija Magyarországról Izraelbe, amely értelem-szerűen innentől csak illegális csatornákon történhetett.

¹¹ Seidner 2025.

¹² Szűcs 2021.

¹³ Svéd 1993.

ta, hogy cionista ügyekben tovább nyomozzon, mondván: Izrael Állam budapesti követsége csak fedőszerve a cionista szervezkedéseknek.¹⁴

Számos holokauszt túlélő azonban egy másik utat választott – nem a cionizmust, nem az alijázást. Ők elhagyták a vallást, el akartak határolódni a saját származásuktól, el akarták felejtetni zsidó származásukat. Tipikus, hogy később a saját gyermekeik előtt is titokban tartották a család származását. Sokan komolyan hittek abban, hogy egy szebb és új világ kell, hogy jöjjön 1945 után, s ennek egyik útja, avagy letéteményese a kommunista ideológia. Így a holokauszt túlélők közül sokan csatlakoztak a szerveződő rendvédelmi szervek valamelyikéhez vagy éppenséggel a honvédséghez. Ugyanakkor tudjuk, hogy már 1945-ben volt olyan, akinek feltűnt, és negatívan ítélte meg a „zsidók túl erős beáradását” a rendőrség soraiba. Hasonló megnyilvánulást a Kommunista Párt vonatkozásában is feljegyeztek.

Vajon az állam, a központi kormányzat mit és hogyan tett a háborús fájdalom, a holokauszt okozta veszteségek enyhítéséért? A nemzetgyűlés 1946-ban elfogadta a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegzéséről és következményeinek enyhítéséről szóló 1946. évi XXV. törvényt. A rövid, mindösszesen négy szakaszból álló jogszabály, s ebből a 2. § és 3. § kifejezetten praktikus, az örökös nélküli vagyonok sorsát próbálta meg rendezni. A törvény 1. §-a tartalmazott egyfajta elhatárolódást a korábban hozott zsidóellenes intézkedésektől, illetve rendelkezett ezek hatályon kívül helyezéséről:

„1. § (1) Magyarország Nemzetgyűlése ünnepélyesen megállapítja, hogy a letűnt uralmi rendszernek idegen befolyáson alapuló mindazok a rendelkezései és intézkedései, amelyek az ország lakosságának egy részét izraelita vallása, illetőleg zsidó származása címén jogaitól megfosztották, emberi méltóságában meggyalázták és végeredményben többségének – nagyobbbrészt külföldi táborokban való – megsemmisítésére vezettek: ellenkeznek az emberiség örök eszményeivel, a magyar nép erkölcsi felfogásával és a magyar jog szellemével. A Nemzetgyűlés mélyszégyen megvetéssel bélyegzi meg ezeket a rendelkezéseket és intézkedéseket.

(2) Megemlékezve a demokratikus kormányoknak azokról a rendeleteiről, amelyek a faji üldözésnek hamis indokolásra támaszkodó, a la-

¹⁴ Novák 2020.

kosság egy értékes és hazafias részét méltatlanul sújtó, idegen eredetű összes barbár szabályait hatályon kívül helyezték, a jogegyenlőséget visszaállították és ezzel a jóvátétel jogi feltételeit megteremtették [...].”

Látható, hogy a törvény egészen általánosságban fogalmaz, és alapvetően nem részletezi annak a jogkövetkezményeit, hogy praktikusán mit is jelent a hatályon kívül helyezés az elvett ingóságok, ingatlanok vagy akár iparengedélyek esetében. Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy miért nem született megnyugtató és igazságos rendezés eme tárgykörben már a '40-es években? Ennek egyik oka, hogy a jogalkotók szembesültek azzal, hogy az úgynevezett uratlan zsidó vagyon kérdésköre mennyire bonyolult, illetve hogy számos zsidóktól elfoglalt vagyon külföldre került, s jelen pillanatban is ott van. Ahogyan Botos János megállapította:

„A negyvenes évtized második felében elfogadott törvényekkel, rendeletekkel a magyar kormányok lényegében, formailag eleget tettek a fegyverszüneti szerződés, a békeszerződés zsidó vagyonokra vonatkozó elvárásainak. Ezek a jogszabályok azonban kevés kivételtől, konkrét esettől eltekintve csak szövegszerűen feleltek meg a második világháborút lezáró szerződések elvárásainak, mivel tényleges végrehajtásuk, és ennek során a vagyontárgyaknak eredeti tulajdonosukhoz vagy azok törvényes örököseihez történő visszajuttatása az esetek túlnyomó többségében nem történt meg. Ez nemcsak azokra a később tárgyalandó esetekre érvényes, amikor az adott vagyontárgy már nem volt fellelhető az ország területén, hanem szép számmal azokra az esetekre is, amikor a vagyontárgy részben vagy egészben az ország területén az új hatalom rendelkezésére állt.”¹⁵

Másrészt pedig a Magyarországon már 1946-ban elfogadták a szénbányászat államosításáról szóló törvényt, amely „csak” az első volt a hazai államosítási jogszabályok hosszú sorában. Így nem kerülhették el az államosítást a bankok, a különböző méretű üzemek, sőt, az 1952. évi 4. számú törvényerejű rendelet alapján állami tulajdonba vették azokat a magántulajdonban álló házingatlanokat, amelyeket (vagy amelyek egy részét) bérbeadás útján hasznosítottak.¹⁶ Vagyis az egyik kezével, mondhatni, kárpótolt a magyar állam, a másikkal pedig újból elvette a na-

¹⁵ Botos 2015.

¹⁶ Kovács 2007.

gyobb, fontosabb vagyonelemeket – a zsidóktól éppen úgy, mint a nem zsidóktól.

Kicsit általánosabban fogalmazva: miközben a magyar kormány 1945–1946-ban élesen elítélte a fasizmus bűneit, és hatályon kívül helyezte a zsidóságot érintő jogfosztó törvényeket és rendeleteket, addig az új, immár „demokratikus” törvényhozás törvények és rendeletek tucatjait fogadta el, amelyben minden magyar állampolgárra vonatkozóan vett el, államosított vagyonelemeket.

Hasonló mondható el a népbíróságok működése kapcsán is. Már az Ideiglenes Kormánynak is előírta a moszkvai fegyverszüneti megállapodás, hogy akik úgynevezett háborús és népellenes bűnöket követtek el, azokat a magyar államnak bíróság elé kell állítani.¹⁷ Az erre született 1945. évi VII. törvényt, amely a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletek törvényerőre emeléséről szól, azonban már 1946-ban megváltoztatták. Innentől kezdve teret kaptak a politikai alapú koncepciók perek, amelyek a Kommunista Párt érdekeit szolgálták.¹⁸ Hamar kialakult az az érzés a magyar társadalom egy számottevő részében, hogy a népbíróságok lényegében a „zsidó bosszú” kíméletlen eszközei voltak – miközben az áldozatok, illetve a hozzátartozóik oldaláról messze nem ez volt a kialakult kép.¹⁹ Természetesen érthető, hogy a borzalmakat túlélő, családjukat, vagyonukat elvesztő zsidó származású túlélők egy részében retorziós érzések születtek, s így nagyon nehéz azt mondani, hogy az ilyesfajta bosszú több esetben ne lenne felfedezhető vagy legalábbis feltételezhető; azonban a politikai rendőrség és a népbíróságok működésének egészét tekintve ez a kép egész egyszerűen hamis.²⁰

¹⁷ Önmagában természetesen az összetett, politikai felhangoktól sem mentes kérdés volt, hogy ki is tekintendő háborús bűnösnek. Soós 2003; Zinner 2017.

¹⁸ A népbíróságok 477 halálos ítéletet hoztak, akik közül végül 189 személyt végeztek ki: összesen 59 429 főt állítottak a népbíróságok elé, s közülük elmarasztaló ítéletet 26 997 fő kapott. Szakács–Zinner 1997.

¹⁹ Orgoványi 2014, 8; Rigó 2017.

²⁰ Máthé 2020, 82–83.

Diktatúrák árnyékában (1949–1990)

Az '50-es évekre beköszöntő Rákosi-diktatúra számára lényegében semmit sem jelentett a holokauszt, az abban meggyilkolt több százezer magyar ajkú zsidó. Maga Rákosi is inkább tagadni, s eltörölni szeretett volna – az amúgy köztudomású – zsidó származását, annak ellenére, hogy neki is számos családtagja pusztult el koncentrációs táborban. Rákosi annyira szabadulni akart – ilyen értelemben véve – saját családjától, hogy utasításba adta, hogy kreáljanak neki magyar kisnemesi felmenőket.

A magyar pártvezetés Izrael, illetve a cionizmus megítélésében egyértelműen követte Moszkva irányvonalát, mint ahogyan arra korábban is utaltam. Így amikor a Szovjetunióban az úgynevezett orvosper előkészületei zajlottak, akkor egyértelmű volt, hogy Magyarországon is rendezni kell egy monstre pert, amelynek vádlottjai kivétel nélkül zsidók kell, hogy legyenek. Mi sem mutatja jobban az MDP vezetésének érzéketlenségbe oltott cinizmusát, hogy ezen per vádlottjainak szerepére az egykori zsidó tanács még Magyarországon élő tagjait szemelték ki. 1953. április 7-én az Államvédelmi Hatóság letartóztatta Stöckler Lajost és Domonkos Miksát. Az abszurd vád szerint ők gyilkolták meg a zsidómentő svéd diplomatát, Raoul Wallenberget – aki egyébként szovjet fogságban, Moszkvában vesztette életét. A „nagy per” végül elmaradt – nem utolsósorban Sztálin halála és a szovjet politikában bekövetkezett változások miatt –, a két letartóztatott zsidó vezetőt pedig szabadlábra helyezték. A kihallgatásokba, pontosabban a kínzásokba Stöckler beleőrült, 1960-ban Ausztráliában hunyt el. Domonkos pedig olyan súlyos bántalmazást szenvedett el az Andrássy út 60.-ban, hogy 1954 februárjában meghalt.²¹ A párton belüli leszámolások részének tekinthetjük, hogy szintén 1953-ban letartóztatták Péter Gábort és több más, magas rangú, zsidó származású ÁVH-s tisztet.²² A vád ellenük cionista összeesküvésben való részvétel volt. Sztálin halála nekik is „jól jött”, hiszen a vádpontok módosultak hivatali visszaélésre, néppellenes tevékenységre, halált okozó testi sértésre, társadalmi tulajdon elleni büntettre. Vagyis a cionista vonal kiesett a vádak közül.

²¹ Ember 1992.

²² Kádár 2023.

Végül Péter Gáborékat ugyan a bíróság elítélte, de halálos ítélet nem született ügyeikben.²³ Ezek a példák jól illusztrálják, hogy az '50-es évek első felében, Rákosi Mátyás uralmának csúcán miként is kezelte a hatalom, vagyis az MDP a „zsidókérdést”, s mennyire követték a moszkvai irányvonalat, annak változását. Jól érzékelhető, hogy az MDP vezetése nagyon is tisztában volt azzal, hogy miként lehet, esetleg kell kijátszania az antiszemitizmus kártyáját, avagy miként lehet zsidó felmenőkkel bíró emberek ellen vádakot koholni. Tette Rákosi Mátyás mindezt szemrebbenés nélkül – egy olyan vezető, aki ugyan maga is zsidó származású volt, de ezt messze felülírta az eszméhez, a kommunizmushoz és Moszkvához való feltétlen hűsége.²⁴ Ezen események fényében természetesen megfogalmazhatjuk azt a – költői – kérdést: vajon lett volna-e esély, avagy politikai akarat arra, hogy a holokausztt áldozataira osztársadalmi vagy állami szinten is megemlékezzenek?

1956 számos értelemben fordulatot jelentett, illetve hozott Magyarország sorsában és megítélésében. A forradalom és szabadságharcban számos zsidó származású fiatal harcolt, volt, akit aztán a megtorlások idején ki is végeztek. A legismertebb figura közülük talán Angyal István. Ugyanakkor szórványosan, de vannak források antiszemita felhangokról, atrocitásokról is néhány vidéki helyszínen – illetve ezek egy részéről tudható, hogy itt az állapotban lévő emberek követték el. Mindenesetre tény, hogy a megtorlások idején sem előny, sem hátrány nem volt a zsidó származás – definiáljuk bárhogya is ebben az esetben az „előny” és a „hátrány” szavakat. Maga Kádár nem volt antiszemita, az egyik jobb kezének számító Aczél Györgyről pedig közismert volt zsidó származása. Tény, hogy Magyarországon nem voltak a Párt, az MSZMP által irányított anticionista kampányok, mint például Lengyelországban, de a személyi igazolványban és/vagy az útlevelelben sem volt feltüntetve az, hogy valaki zsidó, mint a Szovjetunióban.

Ugyanakkor az úgynevezett „nagypolitika” félt a holokausztt tematikájától, vagy a magyar–zsidó együttélés kérdésétől, mi több, magától a „zsidó” szó használatától is igyekezett tartózkodni. A témától való távolságtartását – de egyben mindenre kiterjedő kontrollját – jól példázza, hogy az állampárt létrehozott egy, a kárpótlási ügyek tárgyalá-

²³ Müller 2017.

²⁴ Ember 1992.

sokhoz szükséges „független” szervezetet, amely a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága (NÜB) nevet kapta.²⁵ Érdeemes megjegyezni, hogy a korabeli sajtóban, hivatalos és pártiratokban általában a „mártírok”, „bajtársak”, „fasiszta üldözöttek”, esetleg az „áldozatok” kifejezésekkel illették a holokauszt túlélőit. Ennek oka egyszerűen az, hogy a kommunista antifasiszta paradigma ennél többet nem engedett, vagy ha nagy ritkán mégis, akkor is teljesen egybemosva a zsidókat a kommunista vagy szakszervezeti múltjuk okán elhurcoltakkal, nem is gondolva a polgári vagy egyházi üldözöttekre és meggyilkoltakra.

A NÜB azonban nem csak azért jött létre, hogy a Német Szövetségi Köztársasággal való tárgyalásokon – a fentebb említett szófordulattal élve – a „fasizmus üldözötteit” képviselje.²⁶ A Partizánszövetség már 1956 előtt (!) felvette a kapcsolatot a Fédération Internationale des Résistants-szal [Ellenállók Nemzetközi Szövetsége], amely lényegében egy újabb csatorna volt a nyugati országokkal való kapcsolatok felvételére, kiépítésére, s vélhetően a hírszerzési bázis megteremtésére és a társutas közvélemény befolyásolására. Az időközben létrejött NÜB, de különösen annak főtitkára, Gáti Ödön sokat tett a szervezet nemzetközi kapcsolatainak fejlesztéséért.²⁷ A Partizánszövetség és a NÜB a '60-as évektől egyre aktívabban képviseltették magukat a különböző koncentrációs táborokban tartott megemlékezéseken, majd idővel az egyes táborok lágerkomitéinek is aktív tagjai lettek. A következő fontos lépés az úgynevezett mártírutak szervezése és kivitelezése volt a különböző koncentrációs táborokba. Az egykori deportáltak, illetve az ő családtagjaik vettek részt ezeken az utakon, amelyeket az IBUSZ szervezett – és természetesen az MSZMP KB Titkárságának minden egyes útról beszámolót kellett készíteni. A pártvezetés pontosan értette ezeknek az utaknak a jelentőségét, mind belföldön, mind külföldön. Talán nem meglepő, hogy az egyes utakon részt vevők listáját a NÜB vezetőségének fel

²⁵ Az 1945-ben megalakult Magyar Partizán Szövetség keretein belül jött létre 1957-ben a Deportáltak Antifasiszta Bizottsága, amely hamarosan alegyesület lett. Ebből lett a Nácizmus Üldözötteinek Országos Érdekvédelmi Szervezete, majd ebből alakult ki a Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága. Természetesen ezen szervezetek csak az MSZMP „védőszárnyai” alatt, azaz a Párt engedélyével működhettek.

²⁶ Máthé 2014.

²⁷ Gáti kommunista politikus és szakszervezeti vezető is volt, de kiválasztásában nyilván szerepet játszott az is – túl azon, hogy megjárta a dachauai és a buchenwaldi koncentrációs táborok borzalmait –, hogy 1937 és 1939 között a köztársaságiak oldalán harcolt a spanyol polgárháborúban, majd 1939-ben egy francia katonai internálótáborból szökött haza Magyarországra.

kellet terjesztenie a Titkárságnak, amely azokat vagy jóváhagyta, vagy nem. 1960 májusában például a Titkárság nem járult hozzá ahhoz, hogy a NÜB negyvenegy főt küldjön a mauthauseni megemlékezésre, csupán öt fő kiutazását engedélyeztek. Ugyanakkor a párt- és az állami delegáltak, illetve az ifjúság képviselői mindig helyet kaptak ezekre az utazásokra.

Az átlagosan 3-4 napos utak fő célpontja eleinte Auschwitz–Birkenau volt. A '60-as években azonban már Mauthausen, Sachsenhausen, Ravensbrück, Buchenwald, Terezín is a felkerült az úti célok listájára. Később a jugoszláviai (ma: szerbiai) Bor, illetve 1969 után a Nyugat-Németország északi részén fekvő Bergen-Belsen táborába is szerveztek mártírutakat. A '60-as évek végére és a '70-es években már évente több mint egy tucat utat szerveztek. Volt olyan út, amelyen nem néhány tucat ember, hanem százötven-kétszáz ember vett részt. Az egyik ilyen mártírutat dolgozta fel az 1984-es *Társasutazás* című dokumentumfilm (rendező: Gazdag Gyula, operatőr: Ragályi Elemér). Talán ez volt az első alkalom, amikor a szélesebb, elsősorban a háború után született magyar társadalom is szembesült nemcsak magával az auschwitz–birkenai koncentrációs táborral, de az arra való emlékezéssel is.

Közös emlékezés?

Mindezek fényében talán nem meglepő, hogy a holokausztra való emlékezés elsősorban az adott, pontosabban a megmaradt közösségeknek, zsidó hitközségeknek, túlélőknek, majd leszármazottjaiknak volt fontos. Sok helyen – ahol volt, avagy újjáalakult a hitközség – elkezdtek összegyűjteni a meggyilkoltak neveit, megpróbálták visszaszerezni a zsinagógai kegytárgyakat. Szintén az emlékezés és emlékeztetés része volt, hogy a zsidó temetőben (!) valamilyen emléktáblát, emlékművet állítottak fel. Itt általában a deportálás napjához vagy napjaihoz közeli időpontban emlékeztek (emlékeznek) meg az elhurcoltakról és meggyilkoltakról. Az igazságnak természetesen része az is, miszerint a zsidó közösséggel együtt érzők alkalom adtán a helyi közigazgatás vezetői is részt vehettek egy-egy megemlékezésen – legalábbis amíg ez nem jelentett komoly politikai kockázatot. Érdeemes megjegyezni, hogy a Magyar Izraeliták Országos Irodája már 1947-ben az IBUSZ-on keresztül

szervezett a túlélők és gyászoló rokonok, barátok számára emléktúrákat Auschwitzba. Ezeket azonban Rákosiék hatalomra kerülése után nem lehetett tovább folytatni, egyszerűen leállították.

Ugyanakkor állami emléknap vagy bármilyen szervezett megemlékezés a deportálásokról nem volt. Ha a téma szóba is került, a politikusok inkább általános frázisokat puffogtattak, de érezhető volt – különösen a fordulat évéhez közeledve –, hogy sokkal inkább a fasizmus áldozatairól szólt immár a történet, illetve a háláról, amit a Szovjetunió felé kell érezni. Hálát, amiért felszabadította az országot, és hálát a Kommunista Pártnak, hogy segít hazahozni a hadifoglyokat.

A magyar társadalom nagy része pedig egyszerűen nem akart foglalkozni a közelmúlt történeteivel, ellenben megelégedtek az olcsó és egyszerű válaszokkal és reakciókkal. Elfogadták, hogy minden rosszról, ami 1944–1945-ben történt, a németek, illetve a nyilasok és az „urak” tehetnek. A Kádár-rendszerben – mint egyfajta szelep – a Párt megengedte a mártírutak szervezését, s bár mondhatnánk, hogy ez önmagában is kegy volt a rendszertől, de ha jól meggondoljuk, akkor ez csak még inkább ráerősített arra, hogy a holokauszt „zsidó ügy”, s nem össz-társadalmi, pláne nem „magyar tragédia”. Nem kell róla túl sokat beszélni.

Jól látható, hogy 1945-ben nem tudott kialakulni a közös emlékezés kultúrája és igénye. A kommunista manipuláció, illetve a kommunista vezetés alatt álló államvédelmi szervek pedig eleve gyanúval tekintettek minden vallási vagy egyáltalán a párttól és az államtól független megemlékezésre. Így nagyon hamar kialakult a hallgatás fala a holokauszt áldozataira való megemlékezések körül.

Ez a fal még a rendszerváltást követő években is csak nehezen kezdett leomlani. Egészen a 2001-ig kellett várni, amikor is Magyarország akkori kormánya bevezette a holokauszt magyarországi áldozatainak emléknapját, megelőzve ezzel az Egyesült Nemzetek Szervezetét, amely csak a 2005-ös közgyűlésén tette ezt meg.

Irodalom

- Bibó, István 2001: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest, Múlt és Jövő.
- Botos, János 2015: *A magyarországi zsidóság vagyonának sorsa 1938–1949*. Budapest, Veritas – Magyar Napló.
- Ember, Mária 1992: *Ránk akarták kenni*. Budapest, Héttorony Könyvkiadó.
- Erdei, András 2004: A magyarországi zsidóság migrációja (1945–1955) – Befejezetlen múlt. *Beszélő*, 9. évfolyam, 4, 69–78.
- Gereben, Ágnes 2000: *Antiszemizmus a Szovjetunióban*. Budapest, PolgArt Könyvkiadó Kft.
- Lénárt, András 2015: Hogyan tovább? Zsidók visszaemlékezései 1945-re. In Rainer M., János (szerk.) *Magyarok 1945-ben*. Budapest, Országos Széchényi Könyvtár – 1956-os Intézet Alapítvány.
- Kádár, Éva 2023: Péter Gábor, a „cionista összeesküvés vezetője”. Miért lett az ÁVH-vezetőjéből egy koncepciós per elsőrendű vádlottja? *THEMIS, ELTE Állam- és Jogtudományi Kar doktori iskoláinak elektronikus folyóirata*.
- Karády, Viktor 2002: *Túlélők és újrakezdők*. Budapest, Múlt és Jövő, 27–46.
- Kovács, Tamás 2007: Az államosítás elvi és jogi problematikája néhány példán keresztül. In Botos, Katalin (szerk.) *1956: Fordulópont a gazdaságpolitikában*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Gazdaságtudományi Kar, 147–159.
- Máthé, Áron 2014: *A zuglói nyilasok pere, 1967. Értelmezési lehetőségek*. Budapest, Századvég.
- Máthé, Áron 2020: *Vörös karszalag. Ideiglenes karhatalmi osztagok 1944–1945-ben*. Budapest, Jaffa.
- Monori, Áron 2004: A szembenézés kudarca. A Haladás „Holokauszt-vitája” 1946-ban. *Beszélő*, 9. évfolyam, 7–8, 108–113.
- Müller, Rolf 2017: *Az erőszak neve: Péter Gábor – Az ÁVH vezetőjének élete*. Budapest, Jaffa.
- Novák, Attila 2020: *Ideológia és önazonosság. Az 1953-as budapesti cionista per*. Budapest, NEB.
- Orgoványi, István 2014: A politikai rendőrség létrehozása és működése a Duna–Tisza közén 1945–1946-ban. *Betekintő*, 4. https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2014_4_orgovanyi.pdf (letöltve: 2025. 06. 04.)
- Pelle, János 1996: *Az utolsó vérvádak. Az etnikai gyűlölet és a politikai manipuláció kelet-európai történetéből*. Budapest, Pelikán.
- Rigó, Róbert 2017: A „félreérthetetlen terror” időszaka. A politikai rendőrség Kecskeméten 1945-ben. In Horváth, Gergely Krisztián (főszerk.) *Vidéktörténet 1. Életvilágok és társadalmi gyakorlatok a 18–20. században*. MTA BTK, Budapest, 273–302.
- Seidner, Márton 2025: Az alija és a cionizmus Magyarországon: államépítési törekvések és geopolitikai konfliktusok a hidegháború árnyékában. *Külgügyi Szemle*, 24. évfolyam, 1, 41–62.
- Soós, Mihály 2003: A háborús és népellenes büntettek feltárásának forrásai a Történeti Levéltárban. In Gyarmati, György (szerk.) *Trezor 3: A történeti hivatal évkönyve*. Budapest, ÁBTL, 81–106.
- Standeisky, Éva 1992: Antiszemita megmozdulások Magyarországon a koalíciós időszakban. *Századok*, 125. évfolyam, 2, 284–308.
- Stark, Tamás 1995: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után 1939–1955*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.
- Svéd, László 1993: A magyar zsidóság és a hatalom. *Múltunk*, 38. évfolyam, 2–3, 248–298.

- Szakács, Sándor – Zinner, Tibor 1997: *A háború „megváltozott természete”. Adatok és adalékok, tények és összefüggések 1944–1948.* Budapest, Genius Rt.
- Szűcs, Tímea 2021: Zsidó kivándorlás Magyarországról Palesztinába 1945–1949 – Sorsfordító döntések – identitásválasztások. In Laki, Ildikó – Olasz, Lajos – Sánta, Tamás – Szabó, Péter (szerk.) *Tanulmányok a társadalomról III.: a Szegedi Tudományegyetem JGYPK Alkalmazott Társadalomismereti és Kisebbségpolitikai Intézet, valamint ETSZK Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék tudományos diákköri munkái.* Szeged, Belvedere Meridionale – SZTE Polgáriért Alapítvány, 78–90.
- Zinner, Tibor 2017: „A magyar nép nevében”? In Horváth, Zsolt – Kiss, Réka (szerk.): *Remény és realitás. Magyarország 1945.* Budapest, NEB.

Pro Minoritate 2025. nyár

Vasutasok és vagonok a második világháború után

PÉTERFFY Gergely Pál: Menekült vasutasok a II. világháború után

BALOGH-EBNER Márton – LOVÁSZ György: Államközi vasúti káosz a második világháború után.

A jugoszláv BCH 22482 különös kalandjai Pécsen

Horvát hajózástörténet másképp – magyarok Eszéken és a tengereken

PELLES Márton: A Magyar Keleti Tengerhajózási Rt. története az alapítástól a felszámolásig (1897–1954)

TINKU-SZATHMÁRY Balázs: Császári-királyi és magyar(-horvát). Magántisztviselők az első Dunagőzhajózási Társaság eszéki ügynökségén 1878-ban

Felső-magyarországi kis technikátörténet

DOMONKOS Csaba: Miért épült külön vasúti és közúti híd Tekeházánál a 19. században?

PERJÁMOSI Sándor: A lőcsei repülő. Deésy Károly, a korai magyar repüléskísérletek történetének ismeretlen alakja

Szemle

ESZIK Veronika: Technikátörténet másképp: birodalomépítés és tájálalakítás az Al-Dunán

Luminita Gatejel: *Engineering the Lower Danube. Technology and International Cooperation in an Imperial Borderland*, Budapest – Vienna – New York, Central European University Press, 2022.

BIRÓ Norbert: A sínre tett ereklje

Mészáros Balázs (szerk.): *A Szent Jobb országjárása 1938–1942*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2023

MOLNÁR Álmos: A művesség határai

Szulovszky János (szerk.): *A kézművesipar története Magyarországon*, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2024.

TAMÁSI OROSZ János: „...szülőfalum bölcsődalát dúdolom...” Ravasz József, a Csallóköz lármafás poétája

TINKU-SZATHMÁRY Balázs: Árucikké vált pénzjegyek rendje

Kuscsik Péter – Vozár Attila: Magyarország papírpénzei 1900–2024. Korona, pengő és forint pénzrendszer, EFROM Kiadó, Szomator, 2024.